

**ISPAN VA O'ZBEK TOPONIMLARIDA RANG BILDIRUVCHI
KOMPONENTLARNING LINGVOMADANIY TALQINI: QIYOSIY
TAHLIL**

Utkir Burxonov Farhod o'g'li

*Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

E-mail: utkirburkhon24@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ispan va o'zbek toponimlari tarkibida uchraydigan rang bildiruvchi komponentlarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda oq, qora, kabi rang komponentlari hamda ularning ispan tilidagi blanco, negro va boshqa muqobillarining geografik nomlar tarkibidagi o'rni yoritiladi. Rang komponentlarining faqat tabiiy belgini emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va milliy dunyoqarashini ham aks ettirishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari rang bildiruvchi komponentlar har ikki xalq toponimik tizimida muhim nominativ vosita bo'lib xizmat qilishini, biroq ularning semantik va lingvomadaniy talqini tarixiy taraqqiyot hamda madaniy muhit ta'sirida turlicha shakllanganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: toponim, rang komponentlari, lingvomadaniyat.

Toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va tabiatni idrok etish usulini o'zida mujassamlashtiruvchi muhim onomastik birliklardir. Geografik nomlarning shakllanishida turli nominativ belgilar ishtirok etadi. Shular orasida rang bildiruvchi komponentlar eng qadimiy va mahsuldor vositalardan biri hisoblanadi. Rang nomlari dastlab hududning tashqi belgilarini ifodalash uchun qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ular xalqning estetik qarashlari, diniy tasavvurlari, xo'jalik tajribasi va madaniy tafakkuri bilan uzviy bog'langan lingvomadaniy birliklarga aylangan.

Zamonaviy onomastik tadqiqotlarda rang komponentlari geografik obyektning tashqi ko'rinishini tavsiflovchi unsur sifatida emas, balki nomlash motivatsiyasining muhim elementi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan oq, qora, kabi komponentlar o'zbek toponimiyasida, blanco, negro kabi birliklar esa ispan toponimiyasida xalqning tabiatni idrok etishi va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim semantik birliklar hisoblanadi.

Ispan va o'zbek toponimiyasida rang bildiruvchi komponentlar bo'yicha alohida tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ularning lingvomadaniy talqinini qiyosiy jihatdan yoritishga bag'ishlangan ilmiy ishlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa, rang komponentlarining nomlash motivatsiyasidagi o'rni, ularning tarixiy taraqqiyoti va milliy tafakkur bilan bog'liqligini ikki til materiali asosida qiyoslash dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

Mazkur maqolaning maqsadi ispan va o'zbek toponimlarida uchraydigan rang bildiruvchi komponentlarning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning nomlash motivatsiyasidagi o'rni hamda tarixiy-madaniy mazmunini aniqlashdan iborat.

Rang komponentlarining toponimlar tizimidagi lingvomadaniy o'rni:

Toponimlar tarkibida uchraydigan rang bildiruvchi komponentlar geografik obyektning tashqi belgilarini ifodalash bilan birga, xalqning tabiatni idrok etishi, estetik qarashlari va madaniy tafakkurini ham o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli rang nomlari onomastik tizimning eng qadimiy va sermahsul qatlamlaridan biri hisoblanadi. Geografik nomlar tarkibidagi rang komponentlari ayrim hollarda hududning tabiiy ko'rinishini tavsiflasi, boshqa hollarda ramziy, tarixiy yoki etnomadaniy ma'no kasb etadi.

Toponimik tadqiqotlarda rang komponentlari nominativ belgi sifatida baholanadi. Bunda rang obyektning eng muhim va boshqalardan ajralib turadigan xususiyatini ifodalovchi asosiy vosita vazifasini bajaradi. Masalan, tog' jinsining rangi, suvning tusi, tuproqning ko'rinishi yoki o'simlik qoplaminin holati joy nomining shakllanishiga asos bo'lishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan bunday nomlar dastlabki tavsifiy vazifasidan tashqari, xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasini ham o'zida saqlab qoladi.

O'zbek toponimiyasida rang bildiruvchi komponentlar, ayniqsa oq, qora, ko'k, qizil va sariq leksemalari orqali ifodalanadi. Ular ko'pincha daryo, soy, tepa, qishloq, cho'l va boshqa geografik obyektlar nomlari tarkibida uchraydi. Biroq ushbu komponentlarning ma'nosi har doim ham rangni bildirmaydi. Masalan, oq komponenti ayrim toponimlarda yorug'lik, ochiqlik yoki tozalikni anglati, qora komponenti hududning qoramtir tuprog'i, zich o'simlik qoplami yoki chuqurligini ifodalashi mumkin. Demak, rang komponentlarining semantikasi faqat fizik belgiga emas, balki xalqning ko'p asrlik kuzatuvlari va madaniy tajribasiga ham tayanadi.

Ispan toponimiyasida ham rang komponentlari keng tarqalgan bo'lib, blanco, negro, verde, rojo kabi birliklar ko'plab geografik nomlar tarkibida uchraydi. Mazkur komponentlar tog', vodi, daryo yoki qoya kabi tabiiy obyektlarning eng xarakterli belgilarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ayrim rang birliklari tarixiy taraqqiyot davomida ramziy ma'no kasb etib, hududning tabiiy-geografik sharoiti bilan bir qatorda mahalliy aholining madaniy tasavvurlari va tarixiy xotirasini ham aks ettira boshlagan.

Bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ispan va o'zbek toponimlarida rang komponentlarining qo'llanish tamoyillari o'rtasida muayyan umumiylik mavjud. Har ikkala tilda ham rang nomlari dastlab tabiiy muhitni tavsiflash vositasi sifatida shakllangan. Biroq tarixiy taraqqiyot jarayonida ular lingvomadaniy mazmun kasb etib, xalqning tabiatni idrok etishi, yashash muhiti va milliy tafakkurini ifodalovchi muhim nominativ birlikka aylangan. Aynan shu jihat rang komponentlarini qiyosiy o'rganishni nafaqat onomastika,

balki lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan ham dolzarb masalalardan biriga aylantiradi.

Oq va blanco komponentlarining lingvomadaniy talqini:

O'zbek va ispan toponimlarida eng faol qo'llaniladigan rang komponentlaridan biri oq va uning ispan tilidagi muqobili blanco hisoblanadi. Dastlab qaraganda ushbu birliklar geografik obyektning rangini bildiruvchi oddiy tavsiflovchi unsur bo'lib ko'rinadi. Biroq toponimik materiallarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning semantik vazifasi rangni ifodalash bilan cheklanmaydi. Aksincha, ular hududning tabiiy xususiyatlari, tarixiy shakllanishi va xalqning madaniy tasavvurlari bilan chambarchas bog'liq.

O'zbek toponimiyasida Oqtog', Oqtepa, Oqbuloq, Oqovul, Oqqishloq kabi nomlar keng tarqalgan. Toponimika bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda qayd etilishicha, oq komponenti har doim ham rangni anglatmaydi. Ayrim hollarda u obyektning quyosh tushadigan tomonda joylashganini, ochiq hududni yoki tarixiy makonning joylashuv xususiyatini ifodalashi mumkin. Ba'zi qadimiy turkiy toponimlarda esa oq sharq yo'nalishi bilan bog'liq semantik ma'noda ham qo'llangan.

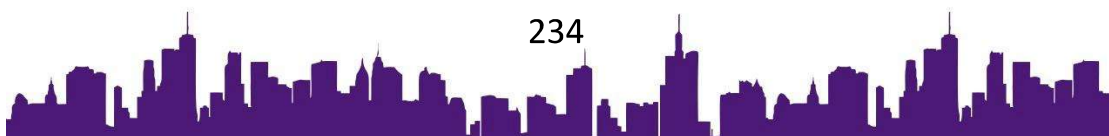
Shuningdek, oq komponentining lingvomadaniy mazmuni xalqning dunyoqarashi bilan ham bog'liq. O'zbek xalq og'zaki ijodi, maqollar va marosimlarda oq rang poklik, ezgulik, xayrli niyat va adolat ramzi sifatida talqin qilinadi. Ranglarning milliy-madaniy semantikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ham oq rangning aynan shu ma'nolarda faol qo'llanishini tasdiqlaydi.

Ispan toponimiyasida Blancas, Peña Blanca, Pedralba, Albaida kabi nomlar uchraydi. Ispan toponimistlari ushbu nomlarning aksariyatini hududdagi ohaktosh jinslari, oq qoyalar yoki och rangli yer qatlamlari bilan izohlaydilar. Masalan, Pedralba lotincha *petra alba* — “oq tosh”, Albaida esa arabcha *al-bayḍā'* — “oq” ma'nosidan kelib chiqqan. Ayrim hollarda blanco komponenti yorug'lik yoki landshaftning yaqqol ajralib turuvchi belgisi sifatida ham talqin qilinadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda oq/blanco komponentlari dastlab tabiiy muhitning tashqi belgisini ifodalagan. Biroq tarixiy taraqqiyot davomida ular lingvomadaniy mazmun kasb etgan. O'zbek toponimlarida oq komponenti ko'proq makonning joylashuvi va xalqning ramziy tasavvurlari bilan bog'liq bo'lsa, ispan toponimiyasida blanco komponenti, asosan, landshaftning geologik va vizual xususiyatlarini aks ettiradi. Shu jihatdan rang komponentlarining semantik taraqqiyoti har ikki xalqning tabiatni idrok etish usuli va madaniy tafakkuridagi o'ziga xosliklarni yaqqol namoyon etadi.

Qora va negro komponentlarining lingvomadaniy talqini:

O'zbek va ispan toponimlarida qora hamda uning ispan tilidagi muqobili negro eng ko'p uchraydigan rang komponentlari qatoriga kiradi. Biroq har ikkala tilda ham ushbu birliklarning semantik mazmuni oddiy rang

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

tushunchasidan ancha kengdir. Toponimik materiallar shuni ko'rsatadiki, geografik nomlar tarkibidagi qora/negro komponentlari tabiiy muhit, tarixiy taraqqiyot va xalqning hududni idrok etish usuli bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan.

O'zbek toponimiyasida Qorasuv, Qoratepa, Qoratog', Qoraqishloq, Qorako'l kabi nomlar keng tarqalgan. Dastlab bu nomlar obyektning qoramtir tusini bildiradi, degan taassurot uyg'otadi. Ammo toponimik tadqiqotlar bunday talqin har doim ham to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Q. Hakimovning qayd etishicha, turkiy toponimlarda oq, qora, ko'k, qizil, sariq kabi komponentlar ko'pincha rang ma'nosidan tashqari boshqa semantik vazifalarni ham bajaradi. Jumladan, qora ayrim joy nomlarida geografik obyektning joylashuvi, relyefi yoki qadimgi dunyo tomonlarini ifodalash tizimi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, Qoraqishloq yoki Qoraovul nomlarida qora komponenti g'arbiy tomonni anglatganligi haqida fikrlar mavjud.

"O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da esa qora komponentining yana bir muhim xususiyati ko'rsatiladi. Unga ko'ra, qora faqat rang emas, balki ko'plab turkiy xalqlarda qabila va urug' nomlari tarkibida ham faol qo'llangan etnik komponent hisoblanadi. Bugungi kunda Qoraabdal, Qorabayir, Qorabog'anali kabi toponimlar aynan etnonimlar bilan bog'liq holda izohlanadi. Bu holat qora komponentining lingvomadaniy mazmuni rang tushunchasidan ancha keng ekanligini ko'rsatadi.

Ispan toponimiyasida negro komponenti ham o'ziga xos semantik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Peña Negra, Ojos Negros, Los Monegros, Negredo kabi toponimlar dastlab tabiiy muhitning qoramtir ko'rinishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Tadqiqotchilar Los Monegros nomini qadimda ushbu hududni qoplab turgan zich ignabargli o'rmonlar bilan, Ojos Negros nomini esa temir rudasini qayta ishlash natijasida hosil bo'lgan qoramtir izlar bilan bog'laydilar. Negredo esa lotincha *niger* so'zidan kelib chiqib, qora tusli daraxt yoki o'simlik nomi bilan izohlanadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki xalq toponimiyasida qora/negro komponentlari dastlab tabiiy muhitni tavsiflash vositasi sifatida shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik ularning semantik doirasi kengaygan. O'zbek toponimlarida qora komponenti etnik tarix, hududiy yo'nalish va ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan ham bog'langan bo'lsa, ispan toponimiyasida negro komponenti asosan geologik, landshaft va o'simlik qoplami bilan bog'liq nominativ belgi sifatida saqlanib qolgan. Bu farq ikki xalqning tabiiy muhitni nomlash tamoyillari va tarixiy rivojlanish jarayonidagi o'ziga xosliklarini yaqqol namoyon etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ispan va o'zbek toponimlarida rang bildiruvchi komponentlar geografik obyektlarni nomlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Bunday komponentlar dastlab tabiiy muhitning tashqi belgilarini ifodalash vazifasini bajargan bo'lsa, tarixiy taraqqiyot

jarayonida ular xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasi bilan bog'liq lingvomadaniy mazmun kasb etgan.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlandiki, har ikkala tilda ham oq/blanco va qora/negro komponentlari nomlash motivatsiyasida faol ishtirok etadi. Biroq ularning semantik talqini bir xil emas. O'zbek toponimiyasida oq va qora komponentlari rang ma'nosidan tashqari hududning joylashuvi, etnik tarkibi, tarixiy an'analari hamda xalqning ramziy tasavvurlari bilan ham bog'liq bo'lsa, ispan toponimiyasida blanco va negro komponentlari ko'proq landshaft, geologik tuzilish va tabiiy-geografik xususiyatlarni ifodalashda qo'llanadi. Bu esa har ikki xalqning tabiatni idrok etishi va geografik obyektlarni nomlash tamoyillarida umumiylik bilan bir qatorda, milliy-madaniy tafakkurga xos o'ziga xos jihatlar ham mavjudligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, rang bildiruvchi komponentlarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish toponimlarning faqat etimologik yoki leksik-semantik xususiyatlarini emas, balki ularning shakllanishida ishtirok etgan tarixiy, madaniy va etnolingvistik omillarni ham chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur tadqiqot natijalari ispan va o'zbek toponimiyasini qiyosiy o'rganishga oid izlanishlarni kengaytirish, shuningdek, onomastika va lingvokulturologiya sohalaridagi keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun muayyan nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hakimov Q. Toponimika. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2016. – 304 b.
2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 320 b.
3. Nafasov T. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Qarshi: Nasaf, 2007. – 216 b.
4. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2025.
5. García Sánchez J. J. Observaciones sobre la toponimia española // Revista de Filología Española.
6. Nieto Ballester E., García Sánchez J. J. (eds.). Claves en la investigación de la toponimia hispánica. – Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), 2024.
7. Membrado Tena J. C. Toponimia y paisaje: estudio de los nombres de lugar en España. – Valencia, 2019.
8. Los topónimos: criterios de uso y normalización. – Madrid: Real Academia Española (RAE), 2023.

